

Geir Grønnesby

Bosetning på Torgårdsletta, Trondheim og Egge, Steinkjer

Et innlegg i diskusjonen om den norske gårdens opprinnelse

Med utgangspunkt i utgravninger på Torgårdsletta i Trondheim og Egge i Steinkjer, skal denne artikkelen omhandle forholdet mellom bosetningsspor fra eldre jernalder og den historiske gården (Figur 1).

Figur 1. Kart med omtalte lokaliteter (ill. Geir Grønnesby).

I de siste 30 år har antallet av arkeologiske flateavdekkinger i dyrka mark eskalert voldsomt. Bare i Trøndelag er det funnet over 190 hus fordelt på 33 undersøkelser. I tillegg kommer alle de undersøkelsene hvor det ikke er registrert hus, men hvor det er funnet bosetningsspor i form av kokegroper, stolpehull og spor etter dyrking. Det er to interessante trekk som går igjen i disse undersøkelsene. For det første er de aller fleste gjort utenom dagens gårdstun, og for det andre, har de fleste dateringer til før 5-600-tallet e.Kr. Mange av dateringene kommer fra kokegroper (Narmo 1996; Gustafson 2005:105).

Det er mange problemstillinger som kan knyttes til en sammenligning mellom bosetningsspør fra eldre jernalder og den historiske gården. Den mest åpenbare er om det kan defineres kontinuitet eller brudd. Lars Pilø, som har arbeidet med materialet fra Hedemarken (2005:7), har benyttet seg av Stefan Brinks inndeling i ulike typer kontinuitet. Bebyggelseskontinuitet deles inn i plasskontinuitet, bosetningskontinuitet (kontinuitet innen et avgrenset område), områdekontinuitet (kontinuitet innen et større område for eksempel en bygd) og regional kontinuitet. I tillegg opererer Brink med strukturell kontinuitet, dyrkningskontinuitet, navnekontinuitet og etnisk kontinuitet. Brink sammenligner plasskontinuitet, forstått som punktkontinuitet, med for eksempel gårdshaugene i Nord-Norge (Brink 1984:33).

Spørsmålet om kontinuitet kan ikke sees uavhengig av hvordan gård og bosetning defineres. De mest utbredte definisjoner synes å være Bjørn Sandnes og Bjørn Myhres bruk av gårdsbegrepet. Sandnes definerer gården som «en navngitt lokalitet med bygninger der folk og husdyr har permanent tilhold eller vinteropphold, samt med utnyttning av jord og planteproduksjon» (Sandnes 1979:166). Dette er en svært vid definisjon som sannsynligvis kan brukes på de fleste agrarsamfunn uavhengig av sosiale, politiske, økonomiske og teknologiske forhold. Det vil, i mange tilfeller, ikke være noe problem å definere bosetningskontinuitet med en slik definisjon. Myhre skiller mellom folkevandringstids- og middelalder gården (den historiske gården) ut fra endringer i gårdens størrelse hvor innlemmelse av beite, samt et mer intensivt jordbruk var viktig (1973; 1974). Pilø (2005) har i forlengelse av denne diskusjonen valgt å følge Trond Løken (1998), og definerer således agrarboplasser som lokaliteter med en landbruksøkonomi, og begrepet gård som lokaliteter med spor etter permanente bygninger på tunet,

Ingunn Holm (1999) har analysert hvordan gårdsbegrepet er brukt av ulike forskere innen norsk bosetningsforskning. Hun mener at det mangler klare definisjoner, men at definisjonene har vært knyttet til stabil bosetning i faste hus, inneføring av husdyr, inngjerdet og individuelt eid innmark, og en storfamilie, eller ei ætt som bosetningsenhet. Holm hevder at denne måten å forstå gården på er nært knyttet til en nasjonalromantisk oppfattelse av den tradisjonelle norske gården. Det er et begrep arkeologene har overtatt fra historikerne i mellomkrigstida. Hun konkluderer med at begrepet *gård* er så verdiladet, at det er et hinder for forskningen omkring jordbruk og bosetning. Ved å bruke gårdsbegrepet på forhistoriske bosetningsenheter, er faren til stede for at man implisitt sier noe om bosetningsenhetens sosiale, økonomiske og politiske organisering. Privat eiendomsrett til jorda og overføring av eiendommen gjennom ættelinjen, er to forhold ved den historiske gården som lett blir konnotasjoner brukt på forhistorisk agrar bosetning. Dette er aspekter ved gårdsbegrepet som ofte implisitt blir aktivisert, når bosetningssporene er utgangspunkt for en diskusjon om samfunnsforhold på et mer overordnet nivå.

Mitt forslag til løsning på problemet er at man i stedet bruker de mindre ladete begrepene «agrarbosetning» om bosetningen, og hus om bygningene. Begrepet «hushold» kan brukes på den sosiale, økonomiske og politiske enheten som har benyttet den enkelte bosetningsenhet. Det er imidlertid opp til oss å definere sammenhengen mellom husholdet og de sporene vi finner etter bygninger. En vanlig definisjon på begrepet hushold er den grunnleggende bosetningsenhet for produksjon, konsum, arv og oppdragelse av barn (Keesing 1981). Begrepet «gård» bør reserveres for den historiske gården. Fordi begrepet har så mange konnotasjoner til den historiske gården, bør det ikke bare defineres ut fra de fysiske manifestasjonene, men også ut fra gårdens historiske, sosiale og økonomiske rolle.

I denne artikkelen vil jeg prøve å vise at det er noen markante forskjeller mellom den historiske gårdsbebyggelsen, og den bosetning vi finner når vi avdekker store arealer rundt dagens gårdsbebyggelse, og hva konsekvensene av dette kan være.

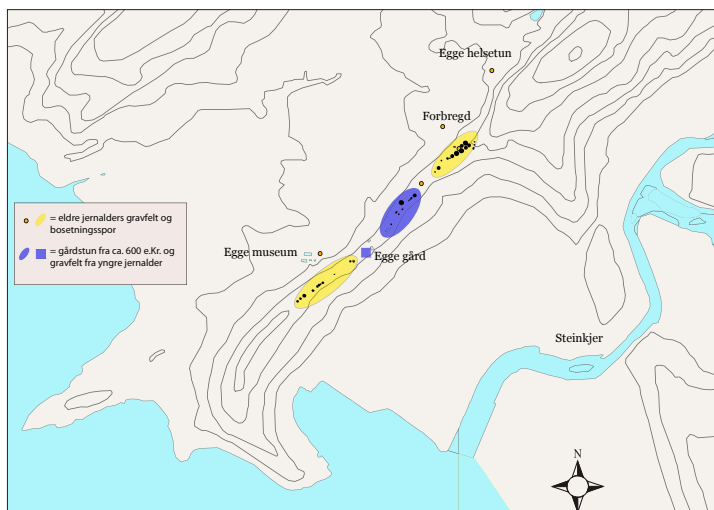
Egge

Egge gård i Steinkjer har en sentral plass i sagalitteraturen, og er primært kjent som hjem for høvdingene Olve på Egg og Kalv Arnesson, begge kjent for konflikten med Olav den Hellige. Den første høvdingen vi kjenner fra Egge er imidlertid Trond Haka, som var blant høvdingene som tvang Håkon den Gode til å blote på Mære. Den landskapsmessige plasseringen av gården er imponerende, noe Gerhard Schøning bemerket under sin reise på 1770-tallet: «*Stedets Beliggenhed i sig selv er desuden en af de besynderligste og prægtigste. En Bugt, som her gaar ind fra Trondhiems-Fiord, danner som en halv Cirkel, omkring hvilken Landet ligger, i Form af et Theater, som fra havet af stiger alt høier og høier i Veiret*» (Schøning 1910). Høydene rundt Steinkjer utgjør et amfilignende landskap hvor flere storgårder er plassert. Egge er som navnet sier, plassert på selve eggen av en morenerygg. Tidligere, før gjengroingen, dannet gården, kirka og gravhaugene en mektig profil sett fra selve Steinkjer. Gravfeltene rundt gården er med og bidrar til inntrykket av makt og storhet på Egge. Selv om det på et eller annet tidspunkt er gravd i de fleste gravminnene, fremstår feltene som relativt urørte. Feltet i nordøst består av hauger og steinringer (Møllenus 1963; Marstrander 1983). Her har det opprinnelig vært sju (eller flere) lave steinringer datert til romertid. Det er funnet flere østlandskjeler med våpensett og gullringer. Et av sverdene er et Victoriasverd (Marstrander 1983:29). Feltet lengst i sørvest kan også dateres til eldre jernalder, mens det midtre feltet har gitt funn til yngre jernalder. I 1982 ble det her gravd en mannsgrav datert til 900-tallet med særdeles rikt gravgods. Den døde hadde bl.a. fått med seg et praktsverd og en båt på likbålet. Det er spekulert i om dette kan være graven til Trond Haka (Sørheim 1997). De rike gravfunnene helt fra romertid og framover, samt gårdens rolle i sagalitteraturen, har gitt Egge en solid posisjon i arkeologers og historikers bevissthet. Ofte snakker man om Egge som om gården har vært utgangspunktet for all makt i området gjennom hele jernalderen. Det finnes etter hvert noen arkeologiske data for området som gjør at man kan begynne å si noe om utviklingen av bosetningen på Egge og i området rundt (Figur 2).

Under utgravingen på slutten av 1950-tallet av en av steinringene i den nordøstligste del av feltet, støtte man på «*flere små kullsamlinger*», hvorav den ene ble datert til BP 2100 ± 150 (ukalibrert) (Møllenus 1963:144). Det er vel ikke usannsynlig at vi i dag ville ha kalt dette for kokegroper som regnes som bosetningsindikatorer. Selv om én kokegrop ikke blir en bosetning, kan denne kokegropen representere en bosetningsfase som har gått forut for steinringene.

I forbindelse med utbedring av veien mellom det midtre gravfeltet og feltet lengst i nordøst i 1993, ble det foretatt en mindre undersøkelse. Her ble det påvist kulturlag/kokegroper (Smedstad 1994), med datering til 216-390 AD (ukal.1750 ± 30, TRa-243) og 240-382 AD (ukal. 1740 ± 25, TRa-244) (Dateringene er kalibrert med Reiner et. al. 2013).

I 2000 ble det gjennomført en flateavdekking ved Forbregd, noe lavere og ca. 150-200 m nord for feltet med steinringene. Her ble det funnet flere hus datert til førromersk jernalder (Høgseth 2000). På et område på 2935 m² ble det påvist 569 strukturer etter bosetning, noe som gir en relativt høy tetthet med bosetningsspor. Det meste var stolpehull og kokegrop/

Figur 2. Egge ved Steinkjer, Nord-Trøndelag. Blå og gul markering skiller mellom eldre og yngre jernalders bosetning og gravplass (NTNU Vitenskapsmuseet).

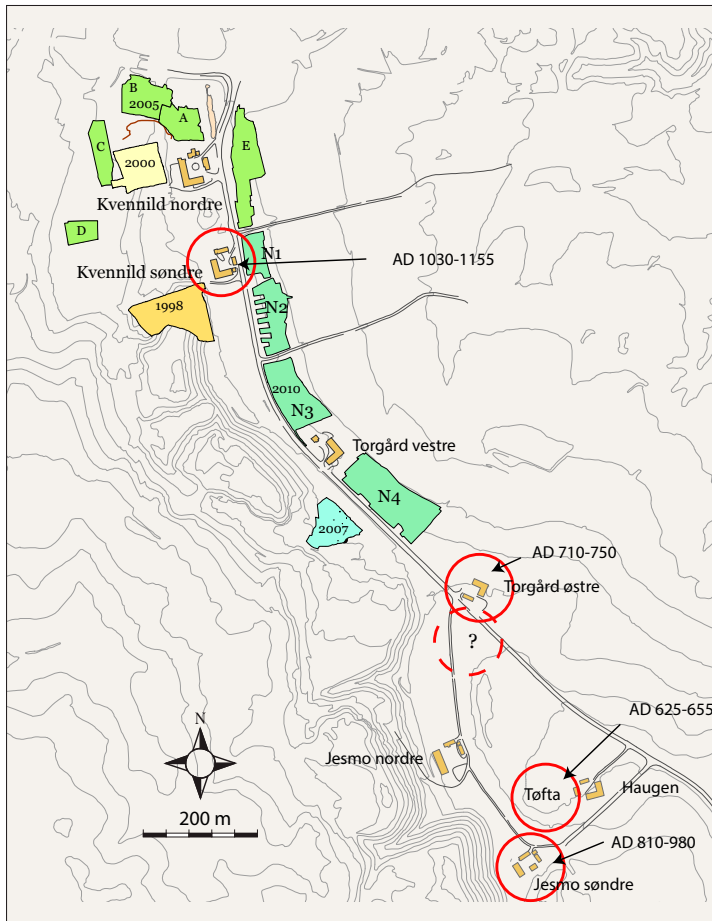
ildsteder. Dateringene varierer fra BC 1311-1120 til BC 194-AD 5. Innenfor området er det registrert et kulturlag/dyrkningslag med kokegropen både på, i og under. Ett av husene hadde restene av et steinlagt gulv, evt. rest av ildsted, med brent leire mellom steinene. Dateringer av kull herfra har gitt BC 401-AD 64 (ukal. 2145 ± 108 , T-15028). Huset er 20,5 m, men kan ha vært litt lengre, og 6,75 m bredt. Det har to motstilte innganger som sannsynligvis har stått midt på. I så fall har huset vært ca. 22 m langt. Restene av det hellelagte gulvet måler 2,25 x 5,65 m, og hadde et lag med brent leire over. Det er i tillegg funnet fragmenter av flere hus.

I 2001 ble det ved Egge museum foretatt nok en flateavdekking, og det ble da funnet spor etter et langhus, samt et hus med leirgulv. Dateringene fra leirgulvet har gitt AD 49-215 (ukal. 1941 ± 53 , T-15380) og AD 223-421 (ukal. 1721 ± 44 , T-15381). Dateringer av tre kokegropen har gitt romertid/folkevandringstid som resultat (Bodil Østerås pers. med.). Ved Egge helsetun ble det i 2001 datert en kokegrop til BC 232-30 (ukal. 2090 ± 60 , Beta-160394) (Grønnesby 2001).

Fra eldre jernalder har vi således påvist to bosetningsområder, og tre plasser med indikasjoner på bosetning. Ingen av disse ligger der hvor tunet har ligget i historisk tid.

Kvennild nordre og søndre, Torgårdsletta, Trondheim

Situasjonen på Egge er ikke ulik et annet område Vitenskapsmuseet har hatt en serie med omfattende utgravninger, nemlig Torgårdsletta 14 km sør for Trondheim (Figur 3). Torgårdsletta er en morenerygg hvor det er et vidt utsyn over Gaulosen og deler av Melhus. Skriftlige kilder fra 1700 og 1800-tallet viser at hele ryggen har hatt svært mange gravhauger, hvor noen er beskrevet som *kiempehauger* (Lossius 1877; Lossius & Larsen 1880; Rygh 1876; Schøning 1910). I dag er så å si alle haugene borte som følge av oppdyrking og veibygging. En del av haugene ble undersøkt av arkeologer. De fleste funnene fra området er fra yngre jernalder, spesielt fra gårdene Torgård og Haugen. På Torgård er det også gjort funn fra eldre jernalder.

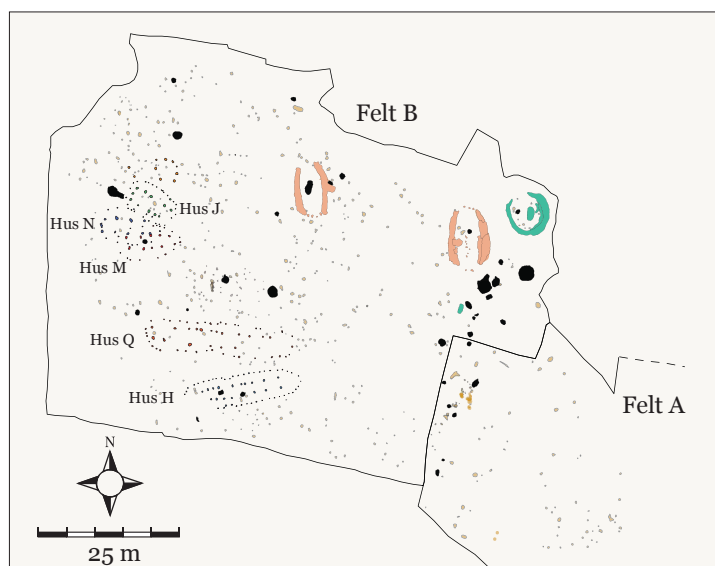
Figur 3. Kart over utgravninger på Torgårdsletta fram til dags 2011 (ill. Geir Grønnesby). Hel rød ring markerer påviste kulturlag fra gårdstun. Stiplet ring viser sannsynlige eldre gårdstun (ill. Geir Grønnesby).

De arkeologiske utgravningene på Kvennild søndre i 1998 viste en intens bosetning i den vestlige skråningen til perioden 1000 f.Kr. til ca. 100 f.Kr. En beregning basert på det totale antallet stolpehull, ca. 2770, har vist at i denne perioden kan området ha hatt minst 70 husholdenheter, kanskje flere (Grønnesby 2005:105). De ca. 20 husene som ble påvist kan deles inn i fire forskjellige typer. Én type er hus med bevarte veggstolper som sannsynligvis var bolighus med mulig stalldel. Lengden på disse husene varierer fra 10 m til 19 m, mens bredden midt på varierer mellom 5,5 m til 6,5 m. Det karakteristiske med disse husene er måten de takbærende stolpene er plassert i forhold til hverandre. Fra sørvest blir avstandene mellom stolpene bredere, det vil si at midtskipet blir bredere mot midten. I den sørvestre enden står også stolpene svært tett. Fra midtpartiet og mot nordøst jevnes bredden ut. I denne enden er det imidlertid lengre mellom bukkene slik at de store rommene finnes her.

Fem hus hadde ikke bevart veggstolpene, disse hadde en annen indre stolpesetting enn bolighusene og ble tolket som en form for uthus. Ett hus ble identifisert som et såkalt

firestolpershus. Den fjerde typen er representert ved hus Q som har helt andre dimensjoner enn de andre. Huset var 8 m bredt, hadde store stolpehull, og var orientert i en annen retning enn de andre husene. Huset var ikke bevart i sin hele lengde, men har sannsynligvis vært minst 20 m (Grønnesby 2005).

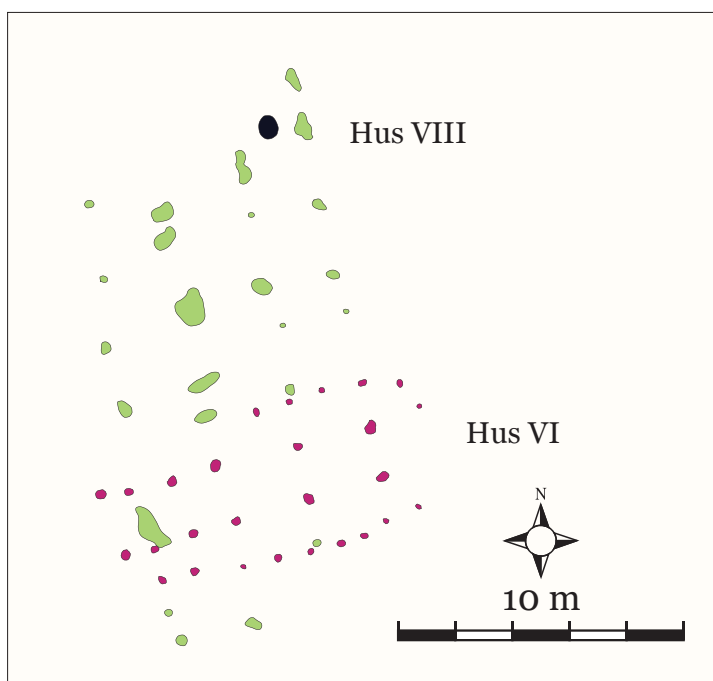
Utgravningene på Kvennild nordre i 2005 (Ellingsen 2005) gav et mer variert resultat. Dette året ble det åpnet fem felt. Felt B ligger omtrent på samme høyde som utgravningene i 1998. Konteksten på dateringene av husene på dette feltet er dårligere enn i 1998, og det ble funnet færre hus. Det ble funnet 5 noenlunde sikre hus, og flere som kan tolkes som fragmenter av mulige hus. Tettheten av bosetningsspor i området er høy, men mye lavere enn hva tilfelle var i 1998. Husene er mer eller mindre av samme type som husene fra bronsealder/førromersk jernalder. Flertallet av dateringene (over 60 %) viser at også dette området har vært brukt i yngre bronsealder og tidlig jernalder. Det huset som ligner mest på bolighusene fra utgravningene i 1998 er hus H, med en datering fra et ildsted som gav 416-49 f.Kr. (ukal. 2235 ± 80, T-18318). Huset er 20,58 m langt med en bredde på 5,52 m. På samme måte som for husene på Kvennild søndre, har dette huset de største rommene i den østre enden. I vestenden smalner stolpesettingen av de takbærende stolpene inn og stolpene står tettere. Tre, muligens fire, mindre hus (hus J, M og N) (Figur 4) overlapper delvis hverandre. En kokegrop sentralt i hus M fikk en datering til 210-539 e.Kr. (ukal. 1690 ± 70, T-18324). Gropa trenger ikke nødvendigvis være samtidig med huset. Husene skiller seg imidlertid ut fra yngre bronsealder/førromersk jernalderhuse ved at de mangler den karakteristiske stolpesettingen som bolighusene fra bronsealder/førromersk jernalder har. Størrelsesmessig ligger de også blant de aller minste som ble påvist i 1998. Det ble påvist to strukturer som sannsynligvis er rester etter langhauger med datering til vikingtid. Det ble imidlertid ikke funnet graver i disse. På det samme feltet ble det derimot funnet to graver etter antatte rundhauger, den ene var tom, men hadde spor etter en fotgrøft rundt, den andre var uten fotgrøft, men med et funn fra merovingertid. Det ble ikke funnet bosetningsspor fra yngre jernalder på feltet.

Figur 4. Utgravningsfelt B, Kvennild nordre 2005 (NTNU Vitenskapsmuseet).

Mellom felt B og utgravningsfeltet på Kvennild søndre, ble det i 2000 foretatt en undersøkelse på Kvennild nordre. Også her er det stor spredning på dateringene, men med en overvekt på tiden før Kristi fødsel. Fem sikre hus ble funnet, ingen er sikkert datert med ^{14}C . Ett av husene (hus VI) er imidlertid av samme type som husene fra yngre bronsealder/førromersk jernalder. Huset er ikke bevart i sin fulle lengde, men er 5,5 m bredt. Hus VIII overlapper hus VI, men synes å være en senere type (Figur 5). Huset er mye bredere (8-9 m), mer solid stolpesetting, og de takbærende stolpene er ikke plassert i forhold til hverandre på samme måte som i husene fra yngre bronsealder/førromersk jernalder. Det er imidlertid visse likhetstrekk mellom dette huset og hus Q fra Kvennild søndre fra 1998 (Grønnesby 2005:102). Huset er også orientert samme retning som hus Q.

Deler av bosetningen på felt B og utgravningen i 2000 må derfor sees i sammenheng med bosetningen som ble påvist på Kvennild søndre i 1998. Konklusjonen er at det må ha vært en ganske omfattende bosetning i den vestre skråningen på Torgårdsletta i denne perioden, spesielt i området sørvest for gården Kvennild søndre, men også videre mot nord.

Figur 5. Hus VI og VIII, Kvennild nordre 2000 (NTNU Vitenskapsmuseet).

Hvis vi beveger oss opp på toppen av sletta hvor felt A ligger (Figur 6) er bildet et annet. Her er det funnet 4-5 hus. Fordi matjordlaget her er tynnere er husene fragmentarisk bevart, og antallet hus og husenes konstruksjon er et tolkningsproblem. Minst to av husene overlapper. Dateringene i dette området spenner fra 1250-1045 f.Kr. til 260-420 e.Kr. Ildsteder og kokegroper i området med overlappende hus har en datering til romertid/folkevandringstid. Ett hus (hus G), av samme type som husene funnet fra yngre bronsealder/førromersk jernalder, ligger for seg selv nordvest for klyngen med overlappende hus.

Felt E som ligger på østsiden av ryggen viser et helt annet bilde, med dateringer til 520-390 f.Kr. og 1065-1220 e.Kr. 37 % av dateringene viser til tiden fra før Kr.f. mens hele 63 % fra tiden etter. 37 % er fra tiden etter 500 e.Kr. Også her er det bevart ett, muligens to treskipete hus. I tillegg finnes et U-formet hus, hvor det foreligger tre dateringer fra stolpehull og veggroft, med yngre jernalder som resultat. Området er ellers preget av diffuse nedgravninger av ukjent funksjon. Mange av disse er datert til yngre jernalder. Området var dekket av en åkerrein, trekull i bunnen av dette ble datert til 1039-1223 AD (ukal. 880 ± 35 , Tua-5911). Også på denne siden er det funnet rester etter gravanlegg, sannsynligvis fra yngre jernalder.

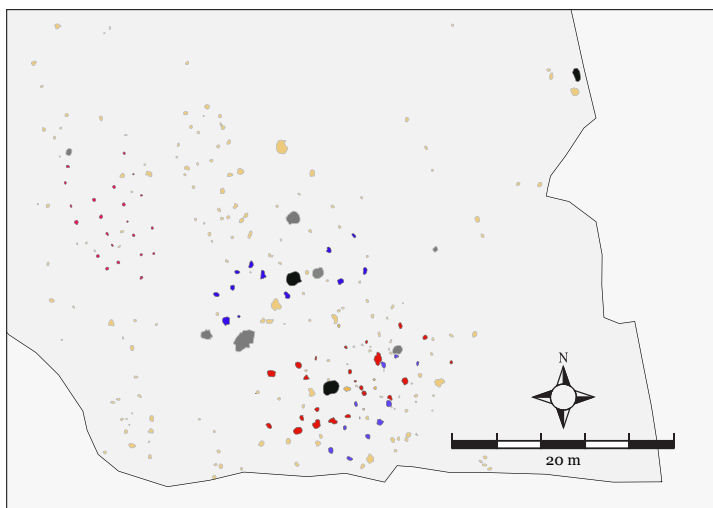
Konklusjonen etter utgravningene i 1998, 2000 og 2005 er at det i yngre bronsealder og i førromersk jernalder, er en ganske intens bosetning i den vestre skråningen av Torgårdsletta. Det meste av bosetningen synes å ha vært lokalisert her. Vi finner imidlertid spor fra denne perioden også andre steder på Torgårdsletta, både på toppen, men også på den østre siden. Generelt synes det som om husene i liten grad overlapper hverandre. Senere, i romertid og folkevandringstid flytter bosetningen lenger opp på selve ryggen, og det kan se ut som om husene i større grad er bygget på samme sted, dvs. en større grad av overlapping. Dette og det faktum at matjorda her er tynn, har slitt på husstrukturene slik at det som er bevart kan karakteriseres som fragmenter av hus. På østsiden finnes det også spor etter bosetning/aktivitet i førromersk jernalder, men primært synes dette å ha vært et aktivitetsområde i yngre jernalder/middelalder.

Dataene fra utgravningene i 2010 er ennå under bearbeiding, men det kan se ut som det også her er bosetning fra senere tid i eldre jernalder på toppen av sletta, lik det vi så konturene av i 2005. På felt N3 ble det opp mot toppen funnet en høy konsentrasjon av stolpehull, som tilsynelatende stammer fra hus som har ligget på samme sted. Både på felt N3 og N4 ble det funnet spor etter et dyrkingslag med bunndatering til eldre jernalder og en til slutten av folkevandringstid. Dette er ikke ulikt forholdene på Egge. Bosetningen fra yngre bronsealder/førromersk jernalder har en annen lokalisering enn bosetningen senere i eldre jernalder og den historiske gården.

Bryggesteinslag

Etter at gården brant i 1969 er det bare bevart rester etter den bygningsmassen som engang utgjorde Egge gård. Oddmunn Farbreugd foretok i 1985 en undersøkelse på tunet der gården har stått i historisk tid (se figur 2). Gjennom ca. 40 prøvestikk påviste han kulturlag innenfor et område på ca. 30 x 40 m. Laget bestod i hovedsak av skjørbrent stein, brent leire, dyrebein og kull. Den nedre delen bestod i hovedsak av kulturlag med lite brent stein. Én prøve ble datert fra gravingene. Denne kom fra områdets sentrale del, og i bunnlaget og ble datert til 403-715 AD (ukalibrert 1460 ± 90 , T-06348). Det betyr at akkumulasjon av kulturlagene startet engang i folkevandringstid/merovingertid. En logisk konklusjon er at den historiske gården har ligget fast på denne plassen siden da, det vil si at gården har utvist plasskontinuitet. På grunn av de rike gravfunnene fra Egge fra romertid, blir gården ofte omtalt som et maktsenter også i eldre jernalder. Men er det grunnlag for å snakke om gården Egge i eldre jernalder?

Som Torgårdsletta ligger Egge på en morenerygg med utsyn over en elveos. Begge plassene er steder med påvist bosetning langt tilbake i tid. På Torgårdsletta har de aller fleste av de bosetningssporene vi har funnet, en datering til bronsealder og eldre jernalder. På sletta ligger gårdene Haugen, Jesmo nordre og søndre, Torgård østre og vestre og Kvennild søndre og nordre

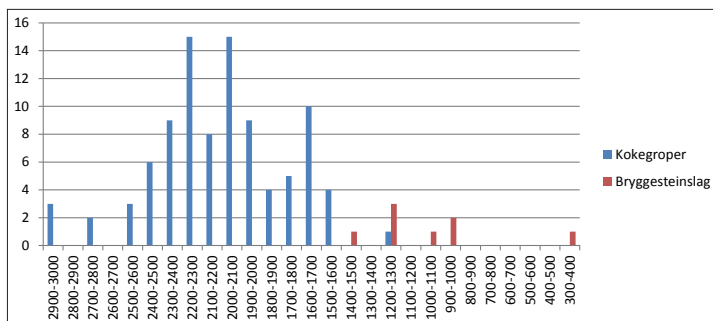

Figur 6. Utgravningsfelt A, Kvennild nordre 2005 (NTNU Vitenskapsmuseet).

(se figur 3). Som et sideløpende prosjekt ved siden av de store forvaltningsundersøkelsene på Torgårdsletta, er det gjort et forsøk på å identifisere de opprinnelige gårdstunene. Kvennild nordre ble etablert på 1700-tallet og er dermed av nyere dato. På Kvennild søndre er det identifisert et kulturlag på tunet. I forbindelse med en strømkabel som ble lagt på tunet, ble det datert to kullprøver nederst i kulturlaget som gav 1024-1155 AD (ukal. 950 ± 25 , TRa-2295) og 1477-1643 AD (ukal. 330 ± 30 , TRa-2294). Like vest for dagens tun på Haugen, ligger et område som går under navnet «Tøfta» hvor gården skal ha ligget fram til slutten av 1800-tallet. Også her er det identifisert et kompakt kulturlag med skjorbrent stein og trekull. Her ble det gravd en rekke med prøvestikk, hvor en prøve fra den nederste del av kulturlaget gav 590-660 AD (ukal. 1420 ± 25 , TRa-2296).

Situasjonen er litt annerledes på gårdene Torgård østre og vestre. Navnet Torgård dukker opp i de skriftlige kildene først i 1520. I Aslak Bolt (ca. 1430) og hos Olav Engelbrektsson (1530) er det nevnt en gård som kalles henholdsvis Skinhello og Skeinalt. Dette navnet forsvinner med disse kildene. Navnet Torgård er sannsynligvis et yngre navn og det kan tenkes at det er samme gården som Skinhello/Skeinalt (Jensås 1980:231). På Torgård vestre er det ikke identifisert kulturlag. I følge grunneieren kommer man rett ned på grus ved graving på tunet. Grunneieren på vestre viser til et område hvor han hevder gården skal ha ligget tidligere uten at han vet når en flytting har skjedd. En undersøkelse av magnetisk susceptibilitet i området har vist at dette kan være tilfelle (Stamnes 2011). Også på Torgård østre er det registrert koksteinslag og kulturlag. En datering fra bunnen har gitt 761-882 AD (ukal. 1230 ± 30 , Beta-311144). I forbindelse med graving av en grøft for vannledning, ble det i 2011 påtruffet et kulturlag i utkanten av tunet på Jesmo søndre. Dateringen fra det nederste laget gav 777-904 AD (ukal. 1160 ± 30 , Beta-302291) som resultat.

I Trøndelag er det ikke uvanlig å finne kulturlag enten på dagens tun, eller på et område i nærheten av dagens tun. Slike områder går gjerne under navnet «gammalgården», «gammelåkeren» eller «svartjordsområde». Under registreringene ble det ikke lett systematisk

Figur 7. Fordeling av kokegropes og bryggesteinslag på Torgårdsletta fordelt på 100-års perioder. Dateringene er ukalibrert BP.

etter slike områder, men de ble registrert når folk på gården hadde informasjon om slike. Ved graving på denne typen lokaliteter dukker det gjerne opp store mengder skjorbrent stein og kull, samt spinnehjul, vevlodd, keramikk, teglstein og glass. Et eksempel er gården Vik i Flatanger. Gården brant i siste del av 1800-tallet og tunet ble flytta. Ved oppdyrking i 1979 ble det funnet store mengder svart jord med skjorbrent stein. Et prøvestikk viste at dybden var så mye som 0,8 m. Området var ca. 50 m i diameter (ca. 1962 m²). Det ble plukket opp blant annet spinnehjul, skår fra kleberkar og vevlodd (Farbregd 1979). Et tilsvarende område på nesten 3000 m² er nylig registrert av Sør-Trøndelag fylkeskommune på Ranheim utenfor Trondheim (Stomsvik 2010). Dette kan bety at bryggesteinslag med denne utbredelsen ikke er uvanlig.

Bryggesteinslag er egentlig en oversett kulturminnetype. Tidligere er det bare Dagfinn Skre (1988) og Lars Pilø (2005) som har behandlet fenomenet. Begge refererer til Eilert Sundt (1865) som den første som omtaler forekomsten. Sundt observerte fenomenet som bøndene i Hedmarken kalte for *bryggesteiner*. De koker vann ved at man «*plumpede [...] glohed sten ned i et trøkar med vand, og dette blev dermed opvarmet.*» Det kan dermed tyde som om det ennå på denne tiden fantes en muntlig tradisjon om hva steinene har vært brukt til. Soga om Losjvetningane (islandsk 1200-tallet) forteller at steiner har vært brukt til å varme opp drikke. «*Maten vart da sett på bordet. Mjølka var heit, og det var steinar oppi henne*» (Skre 1988:16). Skres gjennomgang av funn av bryggestein under utgravninger i middelalderbyene, viser at de i denne konteksten har dateringer gjennom hele middelalderen (1988:17). Pilø har gjennom åkervandring påvist områder med bryggestein på Hedmarken. Disse er alle datert fra 5-600-tallet og fram til 11-1200-tallet (Pilø 2005). Dateringer av tilsvarende lag fra Trøndelag faller inn i samme mønsteret. Det finnes ellers forbausende få skriftlige kilder om fenomenet, men den rimeligste tolkningen er at lagene skal knyttes til ølbrygging.

Ved gården Melandsjø på Hitra ligger en haug med kokstein. I forbindelse med feltkurs for studenter ved arkeologistudiet i Trondheim, ble det i 2007 og 2008 gravd en sjakt inn i haugen (Johnsen og Rein 2007, Viken 2008). Toppen på haugen er datert til 1447-1675 AD (ukal. 300 ± 60, T-19320) og bunnen til 982-1052 AD (ukal. 1000 ± 30, TRa-1698). Røysa på Melandsjø er et sjeldent eksempel på en intakt bryggesteinshaug. I følge Sundt «*kastedes [steinene] paa en dynge nær ildstedet... Man finder saadane dynge omtrent paa hver gammel gaard... i den senere tid har man ofte kjørt dynngen bort og fylt den paa ageren.*»

Det faktum at haugen på Melandsjø er unik, tyder på at alle er planert. Enten planert ut på selve tunet, eller kjørt på åkeren like ved tunet. Den nære sammenhengen mellom de historiske gårdstunene og forekomsten av bryggestein er også påvist av Pilø (2005:156). Bryggesteinene slik de ligger nå kan pga. utplaneringen ha en komplisert stratigrafi. Det betyr at bunndateringene som er gjort på tunområder på Torgårdsletta, kan bli annerledes ved en mer systematisk graving enn det som er gjort hittil.

Etablering av den historiske gården

Det bemerkelsesverdige er at dateringene av kokegroper for en stor del faller før 600 e.Kr., mens dateringer av bryggesteinslag dateres etter 600 e.Kr. (Narmo 1996; Pilø 2005:141). Det tidsmessige skillet mellom kokegroper og bryggestein bekreftes av dateringer på Torgårdsletta (Figur 7), men også for resten av Midt-Norge. Kokegroper er i hovedsak knyttet til bosetningsspor fra før 600 e.Kr., mens bryggesteinslag er knyttet til bosetning etter 600 e.Kr. og den historiske gården.

Lagene med bryggestein og kulturlag viser at den historiske gården i svært mange tilfeller har ligget på samme sted i århundrer. Når det er bygget nye hus har man bygget på samme sted med den konsekvens at det har bygget seg opp kulturlag. Bosetningen på stedet har ikke blitt avbrutt av annen type aktivitet som for eksempel pløying. Konklusjonen må bli at den historiske gårdens lokalisering ble fiksert en eller annen gang etter overgangen eldre- og yngre jernalder og senere. Fra da av viser gården seg å ha en høy grad av plasskontinuitet. Det betyr at den historiske gården har noen kvalitative sider ved seg som er markant annerledes enn den bosetningen vi finner i eldre jernalder.

Der ser altså ut som om bosetningen endres fra en bosetningskontinuitet til en plasskontinuitet, samtidig som åkerproduksjonen økes markant (Myhre & Øye 2002:173ff). Dette er ikke forbausende; økende avhengighet av åkerproduksjon øker samtidig behovet for å bli værende ett sted. Det er ikke bare husenes lokalisering som synes å få en punktmessig kontinuitet, også åkrene synes å bli permanente. Etter dette har det vært kontinuitet i bruken av område som åker. Dette sammenfaller med de funn Ingunn Holm (1995) og Gro Jerpåsen (1996) kommer fram til.

Dette kan tolkes som et resultat av etableringen av land som eiendom. Etablering av privat eiendomsrett til jord, og overføring av denne retten mellom generasjonene ved arv, kan være en forklaring på den økende graden av plasskontinuitet som skjer i yngre jernalder. Når man skal velge sted for å sette opp husene, vil man velge det beste stedet innen et gitt territorium, og fortsette med å bygge på samme sted. Den flyttingen av husene som skjer i bronsealder og førromersk jernalder, synes å vise at det ikke finnes noen territorielle begrensninger på hvor man satte opp husene. Man kunne flytte husene et kort stykke, eller langt, avhengig av behovet. Sannsynligvis var tilgang og rettigheter til beite og vann, like avgjørende som tilgangen på jord. Hvis det stemmer at overgangen til yngre jernalder markerer en overgang til et samfunn, hvor eiendomsrett til land blir et strukturerende legalt prinsipp, er dette en ganske omfattende endring som ville ha fått avgjørende betydning for den samfunnsmessige strukturen (se Löwenborg 2012 for en fersk diskusjon om eiendomsrett). Kanskje skal dette sees som en start på en prosess med territoriell erobring som ender med rikssamlingen.

Bosetning og samfunn i eldre jernalder

Det ser ut som om bosetningen fram til romertid har en høy grad av det Brink (1984) kaller bosetningskontinuitet (områdekontinuitet), men en lav grad av plasskontinuitet. Husene flytter på seg etter hvert som det bygges nytt. Dette synes å være tilfelle på Torgårdsletta, og er i overensstemmelse med det som sees andre steder (Løken 1998:185). Selv om det enkelte steder på Torgårdsletta er svært tett med stolpehull, har vi ingen eksempler fra denne perioden på at bygningene har stått på samme sted. Poenget i denne sammenhengen er ikke hvor langt husene eventuelt flyttes, men at de flyttes. I senere del av førromersk jernalder og romertid, synes det å skje en endring som vitner om større grad av det som kan kalles plasskontinuitet på det høyeste punktet på Torgårdsletta. Et annet godt eksempel fra Trøndelag er anlegget på Hovde, Ørland, Sør-Trøndelag, hvor tre hus har stått rundt et tun helt fra siste del av førromersk jernalder og til 400-tallet e.Kr., kanskje ut eldre jernalder (Grønnesby 1999; 2000).

Forholdene i romertid og folkevandringstid er vanskeligere å forklare. Fenomenet med overlappende hus kan tyde på en viss plasskontinuitet, men trenger ikke å være det. Vi har sjelden mulighet til, på stratigrafisk grunnlag, å finne ut om det er tidsmessige faser mellom disse bygningene. Faser hvor området har vært brukt til noe annet, for eksempel åker eller beite. Et område som kan kaste lys over dette er et område mellom felt A og B på Kvønnild nordre. Det opprinnelige terrenget her danner en forsenkning. I denne forsenkningen var det bevart flere kulturlag (ca. 650 m²) i en stratigrafisk sekvens, som er datert fra 418-349 BC (ukal. 2310 ± 40, Tua-5918) til 615-660 AD (1425 ± 40, Tua-5916). Over det yngste daterte laget lå et lag av knyttnevestore steiner. Dette laget er lagt dit intensjonelt, enten som en steinlagt gårdsplass, eller som en ferdselsvei. Et av de nedre lagene, datert til 128-467 AD (ukal. 1720 ± 80, T-18310) er et svart fettholdig kulturlag. Mellom disse lagene ligger det jordlag som kan tolkes som åker. I flere av lagene er det registrert stolpehull og kokegrop. Denne stratigrafiske sekvensen er en indikasjon på en veksling mellom bosetning og beiting/åkerbruk. Dateringene viser at denne vekslingen har pågått fram til 600-tallet. I et tilsynelatende homogent dyrkningslag datert til eldre jernalder, ble det også i forbindelse med utgravningene på Torgård østre i 2010 funnet bosetningsspor i form av kokegrop og stolpehull. Dateringene av kokegropene i laget viser til aktivitet gjennom hele eldre jernalder. Dette er et fenomen vi etter hvert har observert flere steder, og synes å være en vanlig situasjon. Fyllskiftene i de observerte stolpehullene var svært vanskelig å identifisere fordi fyllmasse og massene rundt var svært like. Dette gjorde at man var avhengig av gode lysforhold, og en viss fuktighet i jorda. Dette kan bety at disse lagene ikke representerer kontinuerlig dyrkning på ett sted, men viser til en veksling i aktiviteten.

Åkrene i eldre jernalder kan dermed tolkes som å ha vært mer labile enn åkrene i yngre jernalder/middelalder. Etableringen av faste åkre i den formen vi kjenner det fra historisk tid, synes å skje etter overgangen til yngre jernalder. En omlegging til eiendomsrett til land som et grunnleggende juridisk prinsipp i samfunnet, er en forutsetning for denne struktureringen av landskapet. Den labiliteten i bosetning og åkerbruk som sees, spesielt i yngre bronsealder og førromersk jernalder, var ikke forenelig med et prinsipp om eiendomsrett til land. På steder hvor det er bevart kulturlag i stratigrafiske sekvenser, kan en se konturene av et slikt labilt mønster også senere i eldre jernalder.

Heuko Steuer (1989) har kritisert Myhres (1987) og Hedeagers (1980) territoriumbaserte høvdingemodell, og foreslått en *Personenverbandstaat* som alternativ. Her baseres ikke

makten på territoriell eiendom, men på personlige relasjoner mellom kongen og hans tilhengere. Modellen for dette hentet Steuer fra skriftlig dokumentasjon fra de tidligste kristne kongedømmene og fra romerske beretninger, om måten germanerne organiserte seg i krig, slik det blant annet kommer til uttrykk i heltediktningen. Overgangen mellom eldre og yngre jernalder kan sees som en overgang fra et samfunn basert på personlige relasjoner mellom lederne og deres tilhengere. Dette var et forhold hvor gavegivning var sentral, og ikke minst avgjørende for tilhengers tjenester for lederen (Grønnesby & Ellingsen in print). Den økende graden av boplasskontinuitet, samt den økende økonomiske avhengigheten av åkerproduksjon som sees i dataene fra eldre jernalder, kan tolkes som at betydningen av åkerproduksjonen økte på bekostning av husdyrenes betydning. Større avhengighet av åkerproduksjonen øker behovet for å bli værende på samme sted.

Overgangen mellom eldre og yngre jernalder

Den største endringen synes imidlertid å skje ved overgangen mellom eldre- og yngre jernalder. Bosetningssporene rundt de historiske gårdene forsvinner for en stor del og på mange gårdstun starter etter hvert en akkumulasjon av kulturlag og bryggestein. Det er interessant at denne endringen synes å falle sammen med svært mange andre endringer i det arkeologiske materialet ved overgangen til yngre jernalder. Gjenstandstypene endres, gravinventaret endrer seg (Solberg 2000:197), jernframstillingsteknologien endrer seg (Stenvik 1996), bygdeborgene går ut av bruk (Ystgaard 2003), de store nausttuftene forsvinner (Grønnesby & Ellingsen in print), bruken av huler og hellere avtar (Solberg 2000:197), mye tyder på at språket endrer seg (Barnes 1998) og keramikkproduksjonen stopper (Solberg 2000:197). En pollenanalyse fra Torgårdsletta viser at kornpollen opptrer jevnt i løpet av eldre jernalder, men øker markant ved overgangen eldre- yngre jernalder (Solem 2006). Samtidig skjer det en økende gjengroing av skog og mindre beite. Det samme synes å skje andre steder i landet, og er blitt tolket som en jordbruksmessig ekspansjon (Myhre & Øye 2002:173ff).

Hva som forårsaket denne endringen skal ikke tas opp her, men det foregår en interessant diskusjon i svensk arkeologi om året 536, og konsekvensene av et mulig meteorittnedslag, alternativt vulkanutbrudd (Axboe 1999; Gräslund 2007; 2012, Löwenborg 2012). Hvis forklaringene på endringene ved overgangen fra eldre til yngre jernalder ligger i en plutselig og brutal hendelse, må endringene likevel sees i lys av prosesser som har foregått i jernalderssamfunnet over lang tid. Spesielt kan det synes som om den tilsynelatende økende avhengigheten av agrar produksjon kan ha kommet i et motsetningsforhold til et samfunn som ikke praktiserte eiendomsrett til land, som et grunnleggende juridisk prinsipp. Overgangen til et samfunn som praktiserte individuell eiendomsrett til land, kan ha vært løsningen på et slikt motsetningsforhold.

Det er grunn til å tro at endringene i bosetningsstrukturen ved overgangen til yngre jernalder skal sees i sammenheng med alle de andre endringene som skjer på 500 og 600-tallet e.Kr. Oluf Rygh skrev i 1869 «*Forklaringen af Overgangen fra den ældre til den yngre Jernalder er det for Nordens Historie allervigtigste af de Spørgsmål, som den nordiske Arkeologi endnu har tilbage at løse.*» (1869:184). Fremdeles gjenstår det mye for å forstå disse endringene. De endringene vi ser i bosetningsstrukturen kan være nøkkelen til å forstå hva som skjer.

Summary

This article deals with the differences in settlement structure and agricultural practice between the Early and Late Iron Age. In Trøndelag it is a very common situation to find cultural layers on the historic farm yard. These layers consist for a large part of huge amount of fire cracked stones. In Norwegian these layers are called «bryggestein» (literally «brewing stones»). All ¹⁴C-dates from these layers show that they started to accumulate in the Late Iron Age, some at the very beginning of the 7th century, and lasts until the 16th–17th century. This shows that the buildings, or the farm yard, have a very high degree of continuity on the same spot. This seems to be in contrast to the settlements we excavate from the Early Iron Age which for the most part is on the fields around the historic farm yard. The many excavations of settlement from the Early Iron Age seem to indicate a higher degree of lability in the settlement structure. The paper will deal with the question of the qualitative differences between the historic farm and the Early Iron Age settlement in respect to the degree of settlement stability or lability. Two localities in Trøndelag, Egge in Steinkjer and Torgårdsletta in Trondheim are chosen as localities to show this difference

Litteratur

- Axboe, M. 1999. The year 536 and the Scandinavian gold hoards. *Medieval Archaeology. Journal of the society for medieval archaeology* 43: 186–88..
- Barnes, M.P. 1998. The transitional Inscriptions. I: Duwel, K. (red.) *Runeinschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 15: 448–461. Walter de Gruyter, Berlin - New York.
- Brink, S. 1984. Absolut datering av bebyggelsesnavn. I: Dalberg, V., Fellows-Jensen, G., Jørgensen, B. & Kousgård Sørensen, J. (red.) *Bebyggelse og bebyggelsesnavnes alder*. NORNA-rapporter 26: 18-65. Uppsala.
- Ellingsen, E. Grav 2005. *Rapport. Arkeologiske undersøkelser på Kvennild nordre 2005*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Farbregd, O. 1979. *Tuftområde/gårdshaug, T 19982*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Farbregd, O. 1985. *Prøveundersøkelse på tunområdet juli – 85*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Gräslund, B. 2007. *Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536-537 e.Kr*. Saga och Säd. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok: 93-123.
- Gräslund, B. 2012. Twilight of the gods? The `dust veil event` of AD 536 in critical perspective. *Antiquity* 86: 428-443.
- Grønnesby, G. 1999. Eldre jernalders hus og hall på Hovde i Trøndelag. *Viking*, Bind LXII: 69-80.
- Grønnesby, G. 2000. Forhistoriske hus på Hovde. *Fosen historielag Årbok*: 41-52.
- Grønnesby, G. 2001. *Steinkjer – Bebyggelsesplan for gnr 205/487*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Grønnesby, G. 2005. Fra stolpehull til hushold. Utgravninger av hustomter på Kvenild, Trondheim 1998. I: Høgestøl, Løken, Nærøy, Prøsč-Danielsen (red.) *Konstruksjonspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolking og forvaltning*. AmS-Varia 43, Arkeologisk museum i Stavanger: 97-108.
- Grønnesby, G. og Ellingsen E.G. In Print. Naustene på Lænn og Lø – en manifestasjon i landskapet på krigerfølgets status. Grønnesby (red.): *Graver i veien*. Vitark 8. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Gustafson, L. 2005. Om kokegroper i Norge. I: Gustafson, L., Heibreen, T. og Martens, J. (red.) *De gåtefulle kokegroperne. Kokegropseminaret 31. november 2001*. Varia 58. Oslo.
- Hedeager, L. 1980. Besiedlung, soziale Struktur und politische Organisation in der älteren und jüngerer römischen Kaiserzeit Ostdanemarks. *Praehistorisches Zeitschrift* 55: 38-109.

- Holm, I. 1995. *Trekk av Vardals agrare historie*. Universitetets Oldsaksamling Varia 31.
- Holm, I. 1999. Gårdsbegrepet - et styrende element i den arkeologiske forskningen omkring bosetning og landbruk. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok* 1999: 91-106.
- Høgseth, H. 2000. *Arkeologiske undersøkelser av fornminner på Egge i forbindelse med Statens Vegvesens reguleringsplan "ny E6, Eggelia - Selli og ny Fv 286"*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Jensås, H.K. 1980. *Tiller bygd- og by*. Utgitt av Trondheim kommune.
- Jerpåsen, G.B. 1996. *Gunnerød - En arkeologisk landskapsanalyse*. Universitetets oldsaksamling Varia 35.
- Johnsen, E. og Rein, I. 2007. *Rapport: Koksteinshaug, Melandsjø, Hitra kommune, Sør-Trøndelag*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Keesing, R. M. 1981. *Cultural anthropology: a contemporary perspective*. CBS Publishing, Japan.
- Lossius, K. 1877. Indberetning om udgravninger i 1877. *Fortidsminneforeningens Aarbok* 1877: 154-157.
- Lossius, K. og Larsen, A. 1880. Indberetninger til Direktionen for den Throndhjemske Filialafdeling om udgravninger på Thorgaard. *Fortidsminneforeningens Aarbok* 1880: 14-17.
- Løken, T. 1998. Bofaste bønder eller jordbrukere på flyttetof? Hus og bosetning i bronsealderen på Opstad i Tune, Østfold, vurdert på bakgrunn av de siste 20 års bosetningsforskning. I: Østmo, E. (red.) *Fra Østfolds oldtid. Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon Isegran*, Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke. Nr. 21:173-193.
- Löwenborg, D. 2012. *An Iron Age Shock Doctrine - Did the AD 536-7 event trigger large-scale social changes in the Mälars valley area?* *Archaeology and Ancient History* Nr 4. Uppsala Universitet. Uppsala.
- Marstrander, L. 1983. Inntrøndelag i romertiden. Gravfunn og bosetning. *Gunneria* 43, Universitetet i Trondheim.
- Myhre, B. 1973. The iron age farm in SW-Norway. *Norwegian Archaeological Review* 6(1): 14-29.
- Myhre, B. 1974. Iron Age farms in Southwest-Norway - The development of the Agrarian Landscape on Jæren. With comments. *Norwegian Archaeological Review* 7(1): 39-83.
- Myhre, B. 1985. Arable Fields and Farm Structure. I: Backe, M (red.) *In honorem Evert Baudou* *Archaeology and Environment* 4: 69-82. University of Umeå.
- Myhre, B. 1987. Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung* 6: 169-187.
- Myhre, B. og Øye, I. 2002. *Norges landbrukshistorie I, 4000 f.Kr.-1350 e.Kr.* Det norske samlaget. Oslo.
- Møllenhuis, K.R. 1964. Gravfeltet på Egge ved Steinkjer. *Viking* XXVII: 141-158.
- Narmo, L.E. 1996. «Kokegropkameratene på Leikvin». Kult og kokegrop. *Viking* LVIII: 79-100.
- Pilø, L. 2005. *Bosted - urgård - enkeltgård. En analyse av premisene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid på Hedemarken*. Oslo arkeologiske serie, vol. 3.
- Reimer P.J, Baillie M.G.L., Bard E., Bayliss A., Beck J.W., Blackwell P.G., Bronk Ramsey C., Buck C.E., Burr G.S., Edwards R.L., Friedrich M., Grootes P.M., Guilderson T.P., Hajdas I., Heaton T.J., Hogg A.G., Hughen K.A., Kaiser K.F., Kromer B., McCormac F.G., Manning S.W., Reimer R.W, Richards D.A., Southon J.R., Talamo S., Turney C.S.M., van der Plicht J.& Weyhenmeyer C.E. 2009. IntCal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0-50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 51(4): 1111-50.
- Rygh, O. 1869. Om den ældre Jernalder i Norge. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*: 149-184.
- Rygh, K. 1876. Indberetning om undersøgelser af gravhaue i Klebu og ved Levanger. *Fortidsminneforeningens Aarbok* 1876: 95ff.
- Sandnes, J. 1979. Noen aktuelle forskningsoppgaver og problemstillinger i eldre bosetningshistorie. I: Flatby, R. & J. Sandnes (red.) *På leiting etter den eldste garden. Nye metoder i studiet av tidlig norsk bosetningshistorie*: 165-167.
- Schøning, G. 1910. *Reise som gjennom en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning*. Trondheim
- Skre, D. 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens rapporter 16.

- Smedstad, I. 1994. *Provegravning i Fv. 286 fra E6 til Egge kirke*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Solberg, B. 2000. *Jernalderen i Norge. 500 år før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademiske Forlag.
- Solem, T. 2006. *Pollenanalyse og makrofossilanalyser på Kvenild, Tiller, Trondheim, Sør-Trøndelag*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Stamnes, A. Anderson 2011. *Geofysiske undersøkelser på Torgårdsletta*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Stenvik, L.F. 1996. Iron Production and social implications. Some examples from Norwegian Prehistory. *The Forum for The Fourth International Conference on the Beginning of the Use of Metals and Alloys (BUMA-IV)*: 175-185. The Japan Institute of Metals.
- Steuer, H. 1989. Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. I: Randsborg, K. (red.) *The Birth of Europe: Archaeological and Social Development in the first Millennium A.D.* Analecta Romana Instituti Danici. Suppl. XVI. Rom: 100-121.
- Stomsvik, K.H. 2010. *Arkeologisk rapport. Maskinell søkesjakt i forbindelse med igangsatt regulering for kraftvarmeverk, Nedre Ranheim, Trondheim kommune*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Sundt, E. 1865. Lidt fra oldtiden. *Folkevennen. Et tidsskrift udgivet af Selskabet for folkeopplysningens fremme*. Fjortende årgang. Christiania.
- Sørheim, H. 1997. *En høvding's gård – en høvding's grav. En vikingtids båtgrav på Egge i Steinkjer, Nord-Trøndelag*. DKNVS, Gunneria 72.
- Viken, S. 2008. *Koksteinshaugen på Melandsjø, Hitra kommune, Sør-Trøndelag*. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Ystgaard, I. 2003. Bygdeborger som kilde til studiet av samfunns- og maktforhold i eldre jernalder. *Primitive Tider*: 21-29.